

Aleksandra KIEŁCZEWSKA
(Lublin)

MONETY Z APAMEI KIBOTOS Najstarsza ikonografia Arki Noego*

Tematem niniejszego artykułu jest ikonografia Arki Noego, ukazana na sześciu monetach bitych od końca II do poł. III wieku po Chr. przez rzymskie władze miasta Apamea Kibotos we Frygii. Monety te zasługują na szczególną uwagę ze względu na ich związek ze społecznością żydowską Apamei, a także ze względu na bardzo wczesne datowanie pierwszej z monet, co czyni to znalezisko ważnym argumentem w dyskusji na temat chronologicznego pierwszeństwa żydowskiej ikonografii biblijnej przed wczesnochrześcijańską.

Warto nakreślić krótką historię miejscowości oraz żyjącej w niej społeczności żydowskiej¹. Apamea położona była we Frygii, na zachodnich terenach dzisiejszej Turcji, tuż poniżej cieśniny Bosfor, gdzie dziś znajduje się miasto Dinar. Miasto, pierwotnie pod nazwą Celaenae, zostało założone przez Frygijczyków przed rokiem 1000 prz. Chrystusem². Ulokowane było na bogatych w wodę terenach, położonych u źródła rzeki Meander, przez które przebiegał stary Szlak Królewski ze Środkowego Wschodu w stronę Morza Egejskiego, co pozwalało władzom miasta kontrolować wszystkie trasy karawanowe nim się poruszające. Dzięki tym przywilejom miasto w krótkim czasie stało się ważnym centrum handlowym, przyjmującym karawany ze wschodu i południa z transportami jedwabiu, przypraw, kadzideł, perfum, leków i złota³. Gdy Aleksander Wielki najechał Azję Mniejszą, uczynił miasto jedną ze swych baz wojskowych. Po śmierci Aleksandra przeszło ono pod panowanie Antiocha I Sotera z dynastii Seleucydów (280-262)⁴. W pobliżu cytadeli Celaenae Antioch zbudował

* Rec. prof. dr hab. R. Bulas (KUL).

¹ Wspaniałą pozycją omawiającą szczegółowo sytuację wspólnot żydowskich w Azji Mniejszej jest praca P.R. Trebilco, *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge 1991; zob. również: J.R. Bartlett, *Jews in the Hellenistic World = Cambridge Commentaries on Writings of the Jewish and Christian World 220 BC to AD 200*, vol. 51-52, Cambridge – London – New York 1985.

² Por. M. Tameanko, *Noah and the ark on ancient coins*, por. [online]: www.amerisrael.com/article_noahs_ark.html [12.01.2007].

³ Por. Trebilco, *Jewish Communities*, s. 85.

⁴ Por. *Apamea* w: *Encyklopedia Judaica*, red. C. Roth, III, Jerusalem 1972, 174.

w 270 r. prz. Chr. nowe miasto o charakterze wojskowym, które nazwał imieniem swojej matki – Apamea, następnie sprowadził Żydów z Babilonu, którzy wypełnili szeregi wojska, służby cywilnej oraz królewskiej administracji. Kolejną grupę perskich Żydów sprowadził do Apamei z Mezopotamii i Babilonii w 188 r. prz. Chr. Antioch III – wzmiankę o tym wydarzeniu znajdujemy w *Antiquitates* żydowsko-rzymskiego historyka Józefa Flawiusza, który przytaczając list Antiocha do Zeuksisa informuje, że władca ten przesiedlił z Babilonu do Frygii i Lidii 2000 żydowskich rodzin⁵. Wspomina także, że Żydzi ci otrzymali specjalne przywileje, m.in. dziesięcioletnie zwolnienie z podatków oraz prawo kultywowania własnych obyczajów kulturowych i religijnych⁶. Pod koniec II w po Chr. Żydzi mieli już ugruntowaną wysoką pozycję polityczną w mieście, niektórzy pełnili nawet funkcje na wysokich szczeblach sędziowskich. Społeczność żydowska Apamei stopniowo zaczęła chylić się ku upadkowi po roku 280, a ostatecznie zdominowana została około roku 420 przez wyznawców szybko rozprzestrzeniającej się religii chrześcijańskiej⁷.

Nie wiadomo dokładnie, kiedy do nazwy miasta dodano drugi człon „Kibotos”; pojawienie się go związane jest często z faktem obecności w mieście społeczności żydowskiej⁸. Słowa „Kibotos”, jako dopełnienia nazwy miasta, użył po raz pierwszy grecko-rzymski geograf Strabon i przetłumaczył je w swojej *Geografii* jako „arka”⁹. Etymologia słowa „Kibotos”, jako drugiego członu nazwy miasta jawi się jako interesujące zagadnienie, które omówię w dalszej części artykułu.

Wysoka pozycja Żydów za czasów panowania Rzymian sprawiła, że władze pogańskie emitowały przez ponad pół wieku monety, na których rewersie widniało starotestamentowe przedstawienie historii Noego. Jak sądzi P.R. Trebilco, są to jedyne powstałe w starożytnym środowisku żydowskim monety, przedstawiające sceny biblijne¹⁰. Monety bite były prawdopodobnie okresowo, z okazji igrzysk panegirycznych, co może tłumaczyć ich rzadkie występowanie¹¹. Znamienne jest również, że emisja monet przypadła dokładnie na czas najlepszej prosperity miasta, którą P.R. Trebilco datuje od ok. 133 r., kiedy to miasto stało się siedzibą konwentu, do poł. III wieku¹². W okresie

⁵ Por. Josephus Flavius, *Antiquitates Judaicae* XII 3, 4, tłum. Z. Kubiak, red. E. Dąbrowski, Poznań – Warszawa – Lublin 1979, 574.

⁶ Por. tamże. Wysoką pozycję społeczną i polityczną Żydów w Apamei podkreśla również A. Grabar (*L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen Age*, II, Paris 1968, 737).

⁷ Por. Tameanko, *Noah and the ark on ancient coins* [online].

⁸ Por. R. Hachlili, *Ancient Jewish art in diaspora*, Leiden – Boston 1998, 255.

⁹ Por. *Geographica* XII 8, 3.

¹⁰ Por. Trebilco, *Jewish Communities*, s. 86.

¹¹ Por. *Age of Spirituality: Late Antique and early Christian Art (Third to Seventh Century)*. Catalogue of the exhibition at The Metropolitan Museum of Art (19 November 1977 – 12 February 1978), ed. K. Weitzmann, vol. I, New York 1979, 383.

¹² Por. Trebilco, *Jewish Communities*, s. 86.

wczesnobizantyńskim ranga Apamei spadła już do poziomu trzeciorzędnej miejscowości¹³.

Znanych jest sześć monet (il. 1-6), bitych za panowania kolejnych cesarzy: Septymiusza Sewera (193-211), Makrynusa (217-218), Aleksandra Sewera (222-235), Gordiana III (238-244), Filipa I Araba (244-249) i Treboniusza Gallusa (251-253), których portrety widnieją na awersach monet; otacza je inskrypcja w języku greckim, określająca dostojnika, za którego urzędu moneta została wybita¹⁴, odpowiadająca łacińskiej treści (np. ΑΥΤ Κ Μ ΟΠΕΛ CEOY ΜΑΚΡΕΙΝΟC CΕΒΒ – *Imperator C. M. Opelius Severus Macrinus Augustus*)¹⁵. W dostępnej literaturze brak wiadomości dotyczących czasu i okoliczności odkrycia tych monet. Pierwsze informacje o ich losach pochodzą z początku XIX wieku. J. Bryant, powołując się na rozprawę Oktawiusza Falkoneriusza z 1684 r.¹⁶ odnotowuje, że jedna z monet znajdowała się w kolekcji Księcia Toskanii¹⁷, druga w kolekcji kardynała Ottoboni (1667-1740), a trzecia była własnością Augustyna Chigi, bratanka papieża Aleksandra VII (wybrany papieżem w 1655 roku)¹⁸. Z informacji tych wynika, że monety odkryte były na pewno przed 2. poł. XVII wieku. Prawie trzydzieści lat później A. Calmet opisuje w *Dictionary of the Holy Bible* monetę wybitą za panowania jednego z Sewerów i podaje, że znajduje się ona „w gablocie króla Francji”, lecz, zapewne pomyłkowo, ilustrując tekst reprodukcją monety Filipa I Araba; nie jest więc jasne, o którą monetę tak naprawdę chodzi¹⁹. Moneta cesarza Makrynusa znajduje się w prywatnej kolekcji dra Jay’a Galsta w Nowym Jorku i została wypożyczona przez właściciela do Muzeum Kimbell Art w Fort Worth w Teksasie, jako eksponat na czasowej wystawie zatytułowanej „Picturing the Bible: the earliest Christian Art”, która trwała od 18 listopada 2007 do 30 marca 2008 roku²⁰. Według J.P. Lewisa moneta z okresu panowania Filipa I Araba przechowywana jest w Kadman Numismatic Pavilion w Eretz Israel Museum w Tel Avivie²¹. Moneta z czasów Treboniusza Gallusa znajduje

¹³ Por. tamże.

¹⁴ Por. Age of Spirituality, s. 383; Hachlili, *Jewish art in diaspora*, s. 255; Grabar, *L’art de la fin de l’antiquité*, s. 736.

¹⁵ Por. J. Spier, *Picturing the Bible: The Earliest Christian Art*, New Haven – Fort Worth 2007, 1.

¹⁶ Por. Octavii Falconerii *Dissertatio de nummo Apameensi*. Deucalioni diluvii typum exhibente; ad Petr. Seguinum S. Germani Antissiodor. Paris. Decanum. Ex Libro, cui titulus, Selecta Numismata Antiqua ex Museo Petr. Seugini, Paris. 1684, cyt. za: J. Brayant, *A new system or an analysis of ancient mythology*, III, London 1807³, s. 46, przypis 89.

¹⁷ Autor nie precyzuje, niestety, o którego księcia chodzi.

¹⁸ Por. Bryant, *A new system or, an analysis of ancient mythology*, s. 48.

¹⁹ Por. Calmet’s *Dictionary of the Holy Bible*, Boston 1832, 96.

²⁰ Dzięki dr Galstowi, autorce artykułu udało się także zdobyć reprodukcję monety oraz jej opis, zamieszczony w katalogu wystawy z Muzeum Kimbell Art, autorstwa J. Spiera (*Picturing the Bible*).

²¹ Por. J.P. Lewis, *Noah and the Flood in Jewish, Christian and Muslim Tradition*, „The Biblical Archaeologist” 47 (1984) 231.

się w zbiorach Israel Museum w Jerozolimie²², co autorce niniejszego artykułu udało się potwierdzić dzięki uprzejmości dra Haima Gitlera, kuratora działu numizmatycznego tego muzeum. Moneta wybita za panowania Aleksandra Sewera znajduje się w kolekcji prywatnej i wystawiona była na wystawie czasowej w Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, zatytułowanej „Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century”, która trwała od 19 listopada 1977 do 12 lutego 1978 roku²³. W katalogu z wystawy znajduje się także wzmianka, że moneta znaleziona została u stóp góry Ararat²⁴. Moneta z czasów Gordiana III, pochodząca z kolekcji Roberta Schonwaltera, została zlicytowana na aukcji internetowej Classical Numismatic Group²⁵. Być może moneta Septymiusza Sewera również trafiła w ręce prywatne, co tłumaczyłoby brak szczegółowych informacji na jej temat.

Przechodząc do omówienia ikonografii przedstawień na monetach należy podkreślić, że wszystkie przedstawienia są niemal identyczne, różnią się jedynie detalami, m.in. w ubiorze przedstawionych postaci, a także mniejszym lub większym stopniem realizmu. Przedstawienie Arki Noego otacza, rozmieszczona kółkiem wzdłuż brzegów monety, inskrypcja w języku greckim (wyjątek stanowi moneta Makrynusa, na której brak takiej inskrypcji [il. 2]). Poniżej przedstawienia umieszczono nazwę miasta *APAMEION*, odmienioną w dopełniaczu lub jako przymiotnik²⁶. Kompozycyjnie przedstawienia dzielą się na dwie części; ruch postaci sugeruje kierunek narracji z prawej na lewą (wyjątek stanowi przedstawienie na monecie z czasów Treboniusza Gallusa (il. 6), które ma inny kierunek narracji i na którym brak szczegółów, występujących na pozostałych przedstawieniach). W prawej części monet ukazano arkę z dwójkiem postaci wewnątrz, w lewej części dwie postaci stojące jedna za drugą. Arka ma kształt prostokątnej skrzyni z uniesionym do góry wiekiem, przedstawiona jest w prosty, nieco nawet prymitywny sposób, widoczna jest jednak dążność do ukazania perspektywy. Na przedniej ścianie arki widnieje grecki napis „Noe”. Arka unosi się na wodzie, zaznaczonej falistymi liniami. Kształt arki nawiązuje prawdopodobnie do greckiej oraz hebrajskiej wersji Biblii. Słowo „kibotos” pojawia się w Septuagincie jako określenie arki Noego, lecz według słownika grecko-polskiego oznacza ono również „szkatułkę” lub

²² Por. Y. Meshorer, *An Ancient Coin depicts Noah's Ark: early association established between Turkish Ararat and Noah's Landing Place*, „Biblical Archaeology Review” 7 (1981) 38, cyt. za: *Judaism from Moses to Muhammad. An interpretation: Turning Points and Focal Points*, ed. J. Neusner – W.S. Green – A.J. Avery-Peck, Leiden – Boston 2005, s. 134, przypis 56.

²³ Por. *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art*, s. 383.

²⁴ Por. tamże.

²⁵ Monetę sprzedano 16 stycznia 2002 roku za 24 000 dolarów (informacja zaczerpnięta ze strony internetowej: www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=16436# [15.03.2008]; znajduje się tu także bardzo dobra reprodukcja monety).

²⁶ Por. Tameanko, *Noah and the ark on ancient coins* [online].

„skrzynkę”²⁷. W Biblii hebrajskiej Arka Noego określana jest słowem תִּבָּח (‘tebah’), które według słownika również może oznaczać „skrzynię”, „pudełko” lub „koszyk”²⁸.

We wnętrzu arki znajdują się dwie, ukazane od pasa w górę postaci: obie ukazane z lewego profilu. Po cechach fizjonomicznych i długości włosów postaci możemy rozpoznać, że są to kobieta (z prawej) i mężczyzna (z lewej). Na prawym górnym rogu wieka arki siedzi ptak (na monecie Treboniusza Gallusa ptak ten trzyma w łapkach gałązkę).

W lewej części kompozycji stoją: od prawej mężczyzna, (którego w tym przypadku oprócz cech fizjonomicznych identyfikuje krótka, sięgająca przed kolana szata i broda oraz kobieta w długiej, zakrywającej stopy szacie. Tułowia obu postaci ukazane są lekko zwrócone w lewo, głowy z lewego profilu; prawe ręce postaci są zgięte w łokciach i uniesione do góry, lewe zgięte na wysokości piersi. Ponad głową mężczyzny w kierunku arki leci drugi ptak z gałązką w łapkach.

Identyfikację postaci w arce ułatwia napis „Noe” w języku greckim, umieszczony na przedniej ścianie arki – mężczyzna to bez wątpienia Noe, kobieta zaś jest najprawdopodobniej żoną Noego²⁹. Drugą parę większość badaczy identyfikuje również jako Noego z żoną³⁰. Przedstawienie reprezentuje zatem narrację kontynuacyjną, biegnącą od strony prawej do lewej: pierwsza scena ilustruje sam potop, druga Noego z żoną, stojących na suchym lądzie po opadnięciu wód potopu³¹. Gołębicę wypuszczoną przez Noego z arki w celu zbadania sytuacji na lądzie także ukazano dwukrotnie – siedzącą na dachu arki, do której powróciła, gdy wody potopu jeszcze nie opadły, oraz lecącą z gałązką oliwną, zwiastującą koniec potopu (Rdz 8, 8-11).

²⁷ Por. hasło κιβώτιον, w: *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, II, Warszawa 1960, 661.

²⁸ Por. hasło תִּבָּח, w: P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 1999³, 375.

²⁹ Zdaniem J. Geffckena (*Komposition und Entstehung der Oracula Sibyllina*, TU NF 23/1, Leipzig 1902) monety przedstawiają Noego i Sybillę, cyt. za: J.M. Scott, *Paul and the Nations: the Old Testament and Jewish background of Paul's Mission to the Nations with special reference to the destination of Galatians*, Tübingen 1995, s. 36, przypis 148; *Interpretations of the Flood*, ed. F.G. Martinez – G.P. Luttikhuisen, Leiden – Boston 1999, 63. Tradycja żydowska mówi, że jedna z Sybil była córką lub synową Noego. Opinia ta oparta jest na fragmentach z I i III *Oracula Sibyllina*, np. I 287-290: „Wielka radość! W której brałam udział, gdy uciekałam przed straszną zagładą, walcząc z falami, cierpiąc okrutne rzeczy wraz z moim mężem i jego braćmi, ich rodzicami i żonami” (tłum. własne za: J.J. Collins, *Sibylline Oracles, The Old Testament Pseudepigrapha. Apocalyptic Literature and Testaments*, ed. J.H. Charlesworth, New York – London – Toronto 1983, 341), lub III 823-827: „Ponieważ kiedy świat zakryły wody i wybrany człowiek unosił się na wodach w domu z ciosanego drzewa ze zwierzętami i ptakami, tak aby świat mógł znowu zostać zapelniony, ja byłam jego synową i z jego krwi” (tłum. własne za: Collins, *Sibylline Oracles*, s. 380).

³⁰ Por. Hachlili, *Jewish art in diaspora*, s. 255; *Age of Spirituality*, s. 383; Grabar, *L'art de la fin de l'antiquité*, s. 736; T. Reinach, *Jewish coins*, Chicago 1966, 60.

³¹ Por. Reinach, *Jewish coins*, s. 60.

Na wybór przedstawień na monetach być może zaważył fakt, że drugim członem nazwy miasta było słowo „Kibotos” – „Arka”³². Nie można jednak stwierdzić, że nazwa miasta wywodzi się z historii Noego. Wyjaśnienia pochodzenia nazwy miasta „Kibotos” oraz możliwego powiązania jej ze społecznością żydowską i wpływu na wybór przedstawień na monetach podejmuje się P.R. Trebilco. Według niego, w samej Frygii znane były przynajmniej cztery lokalne legendy o powodzi³³. Jedna z nich, legenda o Filemonie i Baucis, pochodzi z *Metamorfoz* Owidiusza³⁴, druga – o Priazosie, z pism Nonnusa, który wprawdzie żył i pisał w V wieku po Chr.³⁵, ale którego pisma sięgają do starszej mitologii³⁶. Plutarch (ok. 46-120) wspomina historię króla Midasa i jego syna Anchorosa, pochodzącą z Celanei, natomiast z Ikonium i Likaonii wywodzi się legenda o królu Frygii Nannakosie, wspominana już w III wieku prz. Chr. przez Herondasa z Kos, która przez Suidasa i Zenobiusza identyfikowana jest z legendą o Deukalionie i Pyrrze³⁷. Najprawdopodobniej więc Żydzi, którzy przybyli do Apamei ok. 205 r. prz. Chr., zastali już pewne legendy o powodzi krążące na tym obszarze³⁸. To jednak nie pogańskie legendy wpłynęły na nadanie nazwie miasta drugiego członu „Kibotos”, ponieważ w żadnej z tych legend nie pojawia się arka czy skrzynia. Wyjątkiem jest tu tylko legenda o Deukalionie i Pyrrze, której bohaterowie znajdują schronienie przed powodzią w skrzyni, określanej jednak prawie zawsze greckim słowem *λάρναξ*, a nie *κιβωτός*³⁹. Prawdopodobne jest także, że nie miała na to wpływu społeczność żydowska, czy historia Noego. Trebilco wspomina bowiem o monecie wybitej w Apamei za panowania Hadriana (117-138), na której, podobnie jak na monetach z przedstawieniami Arki Noego, pojawia się słowo „kibotos”; co więcej, przedstawia ona personifikację lokalnej rzeki Marsjasz, sportretowanej tutaj pod postacią boga leżącego w skalnej grocie, ponad którą umieszczone jest pięć skrzyń (il. 7)⁴⁰. Znanе są także dwie inne pogańskie monety z przedstawieniami podobnych skrzyń⁴¹, co niewątpliwie świadczy o tym, że popularności tych przedstawień nie należy wiązać z wpływami społeczności żydowskiej. Trebilco przychyła się tu do zdania Heada, według którego słowo „kibotos”, jako drugi człon nazwy miasta Apamea, należy tłumaczyć jako „skrzynia” lub „kufer”⁴² i wiązać z pakownymi skrzyniami używanymi przez karawaniarzy do

³² *Encyclopedia Judaica* III 175.

³³ Por. Trebilco, *Jewish Communities*, s. 88-90.

³⁴ Por. Ovidius, *Metamorphoses* VIII 670-724.

³⁵ Por. hasło: *Nonnus w: A Dictionary of Ancient History*, ed. G. Speake, Oxford 1994, 89-90.

³⁶ Por. tamże, s. 89.

³⁷ Por. tamże, s. 88-90.

³⁸ Por. tamże, s. 90.

³⁹ Por. Trebilco, *Jewish Communities*, s. 91.

⁴⁰ Por. tamże, s. 90.

⁴¹ Por. tamże, s. 90.

⁴² Por. przypis 29.

przewożenia towarów⁴³. Według Trebilco, drugi człon „Kibotos” został dodany do nazwy miasta w czasach historyka i geografa Strabona, lub wcześniej z powodu wysokiej ekonomicznej rangi miasta⁴⁴. Nie bez znaczenia było także zapewne wyróżnienie w ten sposób Apamei frygijskiej spośród innych miejscowości o tej samej nazwie⁴⁵.

Tak więc pogańska legenda o wielkim potopie narodziła się w Apamei na długo przed osadzeniem się tam społeczności żydowskiej, ale stała się bodźcem do spopularyzowania przez apamejskich Żydów biblijnej historii o potopie i utożsamieniu jednej z gór, u stóp których położona była Apamea, z górą Ararat, na której spoczęła arka Noego⁴⁶. Nie bez znaczenia był także fakt, że Frygię, jako miejsce, gdzie znajdowała się góra Ararat, podaje I księga *Wyroczni Sybillińskich*, powstała na przełomie naszych er:

„O Frygio, ty jako pierwsza wynurzysz się spod powierzchni wody. Ty, pierwsza, wyżywisz nowe pokolenie ludzi. Ty będziesz karmicielką dla wszystkich [...]. Na mrocznym lądzie frygijskim leży wysoka i wzniosła góra. Nazywa się Ararat [...]. Tam wytryskiwały źródła wielkiej rzeki Marsjasz. W tym miejscu spoczęła Arka na wysokich szczytach, kiedy opadły wody”⁴⁷.

Nazwa miasta Kibotos wynikała więc raczej z niezwykłego zbiegu okoliczności. Żydzi skojarzyli ją z „kibotos” – arką, o której czytali w Septuagincie⁴⁸. W ten sposób stworzyli swoją własną legendę, stanowiącą opozycję wobec pogańskich legend o Zeusie, Apollinie i Marsjaszu, patronach Apamei, i ustanowili pewne historyczne koneksje w stosunku do swojej nowej ojczyzny⁴⁹. Spopularyzowanie historii Noego mogło przynieść też duże korzyści nie tylko samym Żydom, lecz również podnieść prestiż całego pogańskiego miasta. Nazwa miasta, oznaczająca do tej pory jedynie skrzynię lub kufer, zyskała drugie, bardziej chlubne i wzniosłe znaczenie, a także sławnych protoplastów – Noego i jego żonę. Wydaje się, że jest to dobrym wytłumaczeniem przyczyny, dla której władze pogańskie emitowały monety z przedstawieniami historii biblijnej. Fakt ten

⁴³ Por. B.V. Head, *Historia Nummorum*, Oxford 1911, 666.

⁴⁴ Por. Trebilco, *Jewish Communities*, s. 92.

⁴⁵ J.D. Grainger (*A Seleukid Prosopography and Gazetteer*, Leiden – New York – Köln 1997, 688-689) wymienia jeszcze siedem innych miejscowości o nazwie Apamea, m.in. w Syrii, w górach Taurus oraz nad rzekami Eufratem i Tygrysem.

⁴⁶ Por. Trebilco, *Jewish Communities*, s. 92.

⁴⁷ *Oracula Sibyllina* I 195-198 i 261-267, tłum. własne za: Collins, *Sibylline Oracles*, s. 339 i 341; zob. też D.G. Hogarth, *Notes upon a visit to Celaenae-Apamea*, „Journal of Hellenic Studies” 9 (1888) 343-349; Trebilco, *Jewish Communities*, s. 95; F.F. Bruce, *Jews and Christians in the Lycus Valley*, „Bibliotheca Sacra” 141 (1984) 7-8; J.P. Lewis, *A Study of the Interpretation of Noah and the Flood in Jewish and Christian Literature*, Leiden 1978, 33.

⁴⁸ Por. Trebilco, *Jewish Communities*, s. 92.

⁴⁹ Por. E.R. Goodenough, *Jewish symbols in the Greco-Roman Period*, II, New York 1954, 120; Tameanko, *Noah and the ark on ancient coins* [online].

przedstawia także w nowym świetle sytuację Żydów i społeczeństwa pogańskiego pod panowaniem Rzymian, świadczy o silnej integracji tych dwóch grup i posiadaniu przez społeczeństwo żydowskie znaczących wpływów w pogańskim mieście.

Warto na koniec odnieść przedstawienia Arki Noego na apamejskich monetach do najwcześniejszych przedstawień Arki Noego w sztuce chrześcijańskiej. Ze względu na niezwykle wczesne datowanie pierwszej z monet (koniec II wieku), stają się one poważnym argumentem dla zwolenników tezy o pierwszeństwie czasowym żydowskiej ikonografii biblijnej przed chrześcijańską⁵⁰. Według B. Filarskiej, najwcześniejsza chrześcijańska ilustracja historii Noego widnieje na sarkofagu z Velletri, datowanym na koniec III wieku, gdzie arka przedstawiona jest w formie prostej skrzyni⁵¹. Podobnie przedstawiane są arki na freskach katakumb chrześcijańskich w Rzymie. Zdaniem B. Wronikowskiej, Arka Noego, pojawia się tam dopiero na początku IV wieku⁵². Na okres przedkonstantynski datuje ona zaledwie trzy malowidła katakumbowe o tej tematyce. Znajdują się one w dwóch pomieszczeniach na ścianie wejściowej *cubiculum* 64 i 67 katakumby Piotra i Marcellina oraz na ścianie środkowej *cubiculum* 39 katakumby Priscylli. Według J.P. Lewisa w katakumbie Priscylli znajduje się jeszcze jedno przedstawienie Noego z IV wieku, wyrzeźbione na marmurowym bloku (il. 8)⁵³. Noe wyobrażony jest we wszystkich tych przypadkach, jako młodzieniec w tunice z długimi rękawami, stojący w pozie oranta w czworobocznej skrzyni z niskimi nóżkami. Towarzyszy mu gołąb nadlatujący z gałązką w dziobie⁵⁴. Podobnie wyobrażony jest Noe na sarkofagu z kościoła św. Ambrożego w Mediolanie, datowanym na lata 385-390 (il. 9)⁵⁵ oraz na szklanym naczyniu z Kolonii z około 326 roku⁵⁶ (il. 10). W sztuce wczesnochrześcijańskiej pojawia się Arka Noego także z większą ilością osób. Trebilco wspomina o przedstawieniu z katakumb chrześcijańskich w Rzymie, na którym ukazana jest zona Noego, a także o sarkofagu z Trewiru, gdzie w scenie potopu ukazano aż osiem postaci⁵⁷. Noe wraz z rodziną ukazany jest również na

⁵⁰ Por. H. Kessler, *The Sepphoris mosaic and Christian art*, w: *From Dura to Sepphoris. Studies in Jewish art and society in Late Antiquity*, ed. L.I. Levine – Z. Weiss, Portsmouth 2000, 67; R. Talgam, *Similarities and differences between synagogue and church mosaics in Palestine during the Byzantine and Umayyad periods*, w: *From Dura to Sepphoris*, s. 102; C. Roth, *Jewish antecedents of Christian art*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes” 16 (1953) nr 1-2, 34-35.

⁵¹ Por. B. Filarska, *Początki sztuki chrześcijańskiej*, Lublin 1986, s. 154, fig. 165.

⁵² Por. B. Wronikowska, *Picture sacrae*, Lublin 1990, 155.

⁵³ Por. Lewis, *Noah and the Flood*, s. 224.

⁵⁴ Por. tamże, s. 155.

⁵⁵ Por. A. Katzenellenbogen, *The Sarcophagus in S. Ambrogio and S. Ambrose*, „The Art Bulletin” 29 (1947) 249.

⁵⁶ Por. J. Gutmann, *Noah's raven in early Christian and Byzantine art*, „Cahiers Archeologiques” 26 (1977) s. 66, fig. 2.

⁵⁷ Por. Trebilco, *Jewish Communities*, s. 93.

sklepieniu Kaplicy Pokoju (il. 11) oraz w Kaplicy Exodusu w nekropolii El-Bagawat w Egipcie (1. poł V wieku)⁵⁸.

Monety z Apamei Kibotos są jak do tej pory najwcześniejszymi znanymi ilustracjami wydarzeń biblijnych, nie można jednak wykluczyć, że istniały jakieś ich wcześniejsze wzorce ikonograficzne. A. Grabar wysuwa nawet tezę, jakoby wizerunki Arki Noego z monet bazowały na przedstawieniu tego samego tematu na malowidłach pokrywających pierwotnie ściany synagogi w Apamei, nie podaje jednak żadnych argumentów przemawiających za słusznością swojej tezy⁵⁹. Nietypowe okoliczności powstania, wczesne datowanie oraz nie znajdujące analogii ikonograficznych narracyjna forma przedstawienia historii Noego czynią monety z Apamei Kibotos oryginalnym i interesującym zjawiskiem w całej sztuce starożytnej ery chrześcijańskiej.

THE COINS FROM APAMEA KIBOTOS

The oldest iconography of Noah's Ark

(Summary)

Author of the article presents the series of six coins minted in ancient city of Apamea Kibotos in Phrygia during the reign of emperors Septimus Severus (193-211), Macrinus (217-218), Alexander Severus (222-235), Gordian III (238-244), Philip the Arab (244-249) and Trebonius Gallus (251-253). The coins depict Noah's Ark and were connected with Jewish community of the city. The article introduces a short history of Apamea and Jewish settlers in this region. The main part of the article presents the description of the scenes on the coins and tries to explain the circumstances of their appearance in ancient Roman city. An attempt to explain the meaning of the Greek nickname for Apamea – Kibotos, is also significant. In the end of the article author makes the comparison with depictions of Noah's Ark in early Christian art.

⁵⁸ Por. P. du Bourquet, *Sztuka Koptów*, tłum. J. Lipińska, Warszawa 1991, il. 57.

⁵⁹ Por. Grabar, *L'art de la fin de l'antiquité*, s. 737.

ILUSTRACJE

Il. 1. Moneta Septymiusza Sewera (193-211), wg J. Brayant, *A new system or an analysis of ancient mythology*, III, London 1807³, 46.

Il. 2. Moneta Makrynusa (217-218), z prywatnej kolekcji J. Galsta, Nowy Jork.

Il. 3. Moneta Aleksandra Sewera (222-235), wg *Age of Spirituality: Late Antique and early Christian Art* (Third to Seventh Century). Catalogue of the exhibition at The Metropolitan Museum of Art (19 November 1977 – 12 February 1978), ed. K. Weitzmann, vol. I, New York 1979, 383.

Il. 4. Moneta Gordiana III (238-244), reprodukcja pochodzi ze strony internetowej <http://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=16436>.

Il. 5. Moneta Filipa I Araba (244-249); wg J.P. Lewis, *Noah and the Flood in Jewish, Christian and Muslim Tradition*, „The Biblical Archaeologist” 47 (1984) 231.

Il. 6. Moneta Treboniusza Gallusa (251-253), reprodukcja udostępniona przez dra Haima Gitlera z Muzeum Izraela w Jerozolimie.

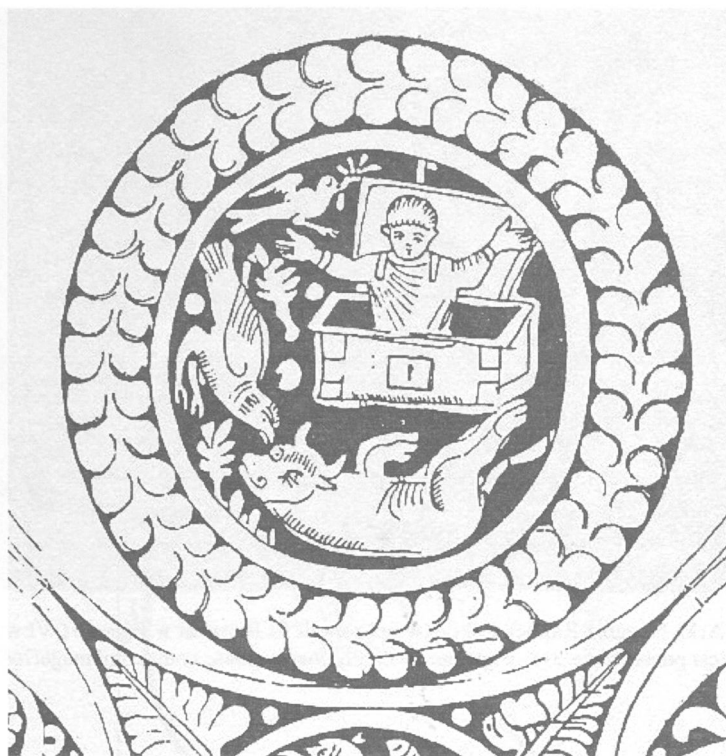
Il. 7. Moneta Hadriana (117-138); reprodukcja pochodzi ze strony internetowej <http://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=48569>.

Il. 8. Noe w arce na marmurowym bloku z katakumby Priscylli (IV wiek), J.P. Lewis, *Noah and the Flood in Jewish, Christian and Muslim Tradition*, „The Biblical Archaeologist” 47 (1984) 224.

Il. 9. Lewa ścianka sarkofagu z kościoła Sant Ambrogio w Mediolanie (385-290) z przedstawieniem m.in. Arki Noego, wg A. Katzenellenbogen, *The Sarcophagus in S. Ambrogio and S. Ambrose*, „The Art Bulletin” 29 (1947) s. 249, fig. 4.

Il. 10. Fragment naczynia z Kolonii z przedstawieniem Arki Noego (ok. 326), wg J. Gutmann, *Noah's raven in early Christian and Byzantine art*, „Cahiers Archeologique” 26 (1977) s. 66, fig 2.

Il. 11. Arka Noego z Kaplicy Pokoju w nekropolii El Bagawat w Egipcie (VI wiek); reprodukcja pochodzi ze strony internetowej <http://www.pbase.com/tcom/image/76433091>.